

УДК 930.2:[348.096:398.47](438-12) “165/174”

Олена Циквас

Згадки про чари і забобони в справах Перемишльського духовного суду другої половини XVII – першої половини XVIII ст.

Досліджено згадки про чари і забобони, що були виявлені у справах, розглянутих на засіданнях духовного суду Перемишльської єпархії другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Проаналізовано всі етапи судового провадження, а також встановлено типи справ, в яких фігурують звинувачення в чаруванні. На сесіях Перемишльського духовного суду вирішувались саме ті суперечки про чари і забобони, що містились у справах матримоніального характеру, а також процесах, учасниками в яких було духовенство та члени їхніх сімей. Проведено детальну верифікацію джерел, яка дозволила визначити систему покарань, що використовував єпископський суд у правопорушеннях даного виду. На основі наявних матеріалів здійснено дослідження сфери свідомості тогочасного суспільства. З'ясовано, який вплив, згідно з уявленням ранньомодерної людини, мали на її життя “магічні дії”. Систему забобонних вірувань репрезентує ряд згадок про неналежне використання освячених предметів, а також “полювання на упирів”.

Ключові слова: духовний (єпископський) суд, Перемишльська єпархія, чари, забобони, упир, відьма

Olena Tsykvas

The references to the magic and superstitions in the cases of Spiritual court in the Przemysl eparchy at the second half of the 17th – the first half of the 18th centuries

The references to the magic and superstitions that were found in the cases handled in the Spiritual court of the Przemysl eparchy at the second half at the 17th – the first half of the 18th centuries are explored. All stages of judicial proceedings are analyzed, and the types of cases in which accusations of spellcraft appear are determined. It is identified that the trials of the Przemysl Spiritual court were resolving the disputes about magic and superstition which were contained in cases of a matrimonial nature, as well as in the processes in which clergy and members of their families participated. A detailed verification of sources has been carried out, that allowed to determine the system of punishments, used by the

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

---

episcopal court in offenses of this type. Based on available materials, a study on the sphere of consciousness of the society of that time is done. The influence of the “magical actions” on the life of a person, according to the ideas of the early modern people, is studied. The system of superstitious beliefs is represented by a number of references about inappropriate use of consecrated items, as well as “vampire hunting”.

Keywords: Spiritual (episcopal) court, Przemyśl eparchy, spellcraft, superstitions, vampire, witch

Історіографія та джерела. У сучасній історичній науці щораз більшої популярності набувають дослідження про світоглядні уявлення людини ранньомодерної епохи, складовою частиною яких виступає віра в чари і забобони. На відміну від польської історіографії [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11], українські науковці залишили дану проблему фактично поза своєю увагою. Першими дослідниками цього питання можна вважати етнологів, які нагромадили величезний масив фольклорно-етнографічного матеріалу для вивчення системи українських народних вірувань [12; 13; 14; 15; 16]. Серед праць історичного характеру варто назвати розвідку Володимира Антоновича “Колдовство. Документы – процессы – исследование” [17]. У монографії вчений проаналізував справи про чари, які розглядались перед світськими судами. Чи не єдиною, на даний момент, дослідницею “історії відьомства” на українських теренах залишається Катерина Диса, яка у 2008 р. видала монографію про суди над чарами в так званих “руських” воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII ст. [18]. Авторка не лише проаналізувала правове підґрунтя судів про чари та їхні вирoki, але на основі свідчень учасників конфліктів намагалась з’ясувати їх природу. Матеріали про магичні практики з території Гетьманщини та Підросійської України XVIII ст. стали об’єктом вивчення Тетяни Адамус [19].

Джерельну базу публікації становлять книги духовного суду Перемишльської єпархії з кінця XVII – першої половини XVIII ст., що зберігаються в Державному архіві в Перемишлі. В

результаті проведеного дослідження було виявлено 63 згадки, у яких ведеться мова про чари та забобони. Слід звернути увагу на те, що вписи в опрацьованих книгах не містять усіх подробиць судового розгляду, а лише дані про час і місце проведення засідання, сторони конфлікту, суть суперечки і вирок суду. Тому, як правило, інформація про чарування, що зустрічається у справах, є побіжною та загальною.

Законодавством Київської Русі було регламентовано, що справи про чари й забобони підлягали юрисдикції єпископського (духовного) суду. Про це йдеться у статті дев'ятій “Уставу князя Володимира о десятинах, судах и людях церковных” та статті 35 “Уставу князя Ярослава о церковных судах” [20, с. 149; 21, с. 25, 105]. Після входження українських земель до складу Королівства Польського і Великого князівства Литовського на них поширюється дія правових норм цих держав, згідно з якими оскарження у чарівництві також розглядали єпископські суди [22, с. 72; с. 1, 6]. Проте в XVI ст. розпочинається процес поступового переходу таких справ під юрисдикцію світської влади [2, с. 20; 23, с. 426]. Цьому сприяв той фактор, що церковні суди, стежачи за дотриманням норм канонічного права [24, с. 499; 25, с. 86], розглядали чари лише як підваження основ віри. Натомість світські суди звертали увагу на шкоду, яку було заподіяно в результаті використання магії, і відносили ці дії до розряду кримінальних злочинів – відповідно система покарань була жорстокішою [9, с. 211, 158; 1, с. 10; 4, с. 101]. Проте, як свідчать опрацьовані нами джерельні матеріали з теренів Перемишльської унійної єпархії, владичий суд надалі розглядав справи, в яких фігурують й звинувачення в чаруванні. Варто зазначити, що ці суперечки не виходили поза юрисдикцію духовного суду: матримоніальні справи та конфлікти, учасниками в яких виступає духовенство та члени їхніх сімей.

Судове провадження. Відкриттю справи зазвичай передувало подання постраждалою стороною *скарги (супліки)* [26, с. 8; 27, с. 127], проте судовий процес розпочинався тільки після *видання*

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

від імені владики *позову*, де вказувалися звинувачення [28, с. 6]. Характерною ознакою опрацьованих матеріалів є те, що оскарження у чаруванні не є основним: у 60 випадках із 63 виявлених воно виступає як додаткове. У двох судових провадженнях, де такого роду звинувачення є головним, ведеться мова про так зване “полювання на упирів” [29, с. 38, 178–179]. Третю суперечку суд розглядав у липні 1716 р.: духовний інстигатор звинуватив двох священиків із села Шандровець – оо. Івана та Григорія, у тому, що вони користуються забобонами [30, с. 64].

Звинувачення у застосуванні чарів, як правило, поєднані з іншими і виступають додатковим аргументом при вирішенні суперечки на свою користь. Найчастіше вони зустрічаються в судових провадженнях, де духовенство оскаржується в порушенні норм моралі чи церковної дисципліни. Обов’язок нагляду за поведінкою кліру лежав, передовсім, на духовному інстигаторові (публічному обвинувачі), тому в разі виявлення праволомства саме він вносив скаргу до суду [31, с. 19; 32, с. 229; 33, с. 22]. В 11 відомих нам випадках провадження були ініційовані саме ним. У 1699 р. інстигатор звинуватив о. Михайла з Торчинович в тому, що той побив свого брата о. Максима, напав, будучи напідпитку, на дім парафіянки, від нього завагітніла кухарка, і врешті ходив до ворожки та дозволяв своїм парафіянам до неї звертатися [34, с. 176]. 14 червня 1706 р. духовний суд розглядав звинувачення проти ієреїв з Городка – Василя, Івана та Самійла, а також сина останнього, Стефана: вони постійно між собою сварилися і навіть билися, пиячили в корчмі, а на додаток – чарували один проти одного [35, с. 25]. У 1704 р. до суду звернувся інстигатор, невдоволений поведінкою о. Мирона Свідерського з Самбора. Церковний урядник стверджував, що парох не лише не виконував своїх ієрейських обов’язків і насмілювався критикувати форму Таїнства Євхаристії, прийняту в Східній Церкві, але й вірив у забобони [36, с. 308]. Ще в 19 справах подібного змісту позивачами проти духовних осіб виступають спільно публічний обвинувач і постраждала особа. У листопаді 1738 р. суд слухав

колективну скаргу інстигатора, о. Василя Грабовецького з села Лівча та єврея Давида Якубовича на о. Іллю Кончила з того ж села, у якій мовилося про побиття ієреєм дружини “невірного”, а також про застосування ним чарів [37, с. 266]. 17 листопада 1705 р. “шляхетний” Шимон Яшовський з Уличного разом із публічним обвинувачем оскаржували оо. Євстахія та Матвія з того ж села в тому, що вони часто навідувалися до корчми, де неодноразово вчиняли бійки, не відправляли богослужень, а також чарували проти шляхтича [29, с. 20]. В опрацьованих актах зрідка зустрічаються провадження дисциплінарного характеру проти кліру, ініційовані виключно світськими особами. Відомо, що 29 жовтня 1712 р. Самійло Яворський Дубик, сяноцький та городоцький субделегат, через свого уповноваженого Самійла Лужицького оскаржував оо. Симеона та Олексія з Ясениці у пияцтві та сварливості. Не забув він також наголосити, що обидва ієреї півтора тижня тримали у себе на попівстві ворожбита, з яким займалися чарами [29, с. 123].

Подекуди звинувачення у чарівництві появляються в конфліктах майнового характеру. На одному із засідань єпископського суду, що відбувалось 23 серпня 1732 р., розглядалася скарга духовного інстигатора та його делятора о. Івана Бачинського з Корманич на о. Теодора Бачинського. Позивачі висунули обвинувачення не лише проти згаданого ієрея, який, за їхніми словами, незаконно зайняв земельну ділянку, але й оскаржили його дружину у відьомстві [37, с. 19]. А о. Іван з Вільшани 1702 р. був незадоволений тим, що його співпарохи оо. Яків та Костянтин з Вільшани та дяк Івана не тільки забороняли йому користуватись церковним бенефіцієм, а й чарували проти його дружини [34, с. 424–425]. 28 лютого 1727 р. слухалася справа київського мечника Самуїла Яворського та о. Стефана з Мельничного. Шляхтич наголошував, що священник за допомогою чарів домігся смерті Михайла Яворського, а після цього забрав його гроші та вулики [38, с. 210].

Обвинувачення в чарах фігурують і в справах матримоніального характеру. У 1730 р. духовний інстигатор разом з Інокентієм Дра-

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

гусом перед суддями заявляли, що Андрій Юзик викрав дочку делятора і з допомогою чарів змусив її до шлюбу [39, с. 218]. Часто такого роду звинувачення використовували як додатковий аргумент у процесах про анулювання шлюбу [9, с. 148; 6, с. 153]. На засіданні єпископського суду, що відбувалося 31 березня 1698 р., Олександр Чоловський оскаржив свою дружину Катерину у тому, що вона за допомогою чарів змусила його до вінчання [34, с. 28]. Натякала на чаклунство й Маріанна, яка стверджувала, що шлюбувала Василеві Попелю з Кописного не з власної волі. Вона також заявляла, що, переселившись до чоловіка, помітила в його будинку порошки невідомого походження й призначення [35, с. 39].

Трапляються випадки, коли згадки про чари виникають уже в процесі слухання справи. Як правило, такі звинувачення відповідач висував у відповідь на претензії “актора”. 20 червня 1737 р. духовний суд розглядав скаргу о. Михайла Вітушинського з Цикова на шляхтича Яна Борковського, який неправомірно використовував церковний ліс. У свою чергу, відповідач заявив, що попада та поповичі чарували проти нього [37, с. 205]. 1 липня 1720 р. на засіданні суду розглядалася суперечка Адама Хлопецького і його зятя – Андрія Лімницького. Позивач звинувачував свого родича у поганому поводженні з дружиною. Відповідач пояснював, що негаразди трапляються у їхній сім’ї, бо Катерина принесла з собою в дім “злого духа” [40, с. 168].

Розгляд суперечки відбувався лише за умови присутності на засіданні обох сторін конфлікту, де відповідач отримував право відповіді на обвинувачення. Якщо ж судді бракувало доказової бази для прийняття рішення, розгляд справи відкладався і призначалося розслідування (інквізиція) [41, с. 29]. 6 вересня 1702 р. єпископський суд розглядав суперечку Андрія, дяка з Нижнього Синьовидного і тутешнього пароха о. Теодора Барана. За словами позивача, ієрей п’яним замкнув його у світлиці, а коли прийшла дружина дяка, той ображав її і “чарував проти неї” (“czarodziejstwo iey zadawał”). Відповідач, який особи-

сто з'явився перед судом, зізнався в тому, що справді зачинив Андрія в кімнаті, проте заперечив звинувачення в чародійстві. Для з'ясування всіх обставин суд призначив розслідування, що мало відбутися в середу після свята Різдва Пресвятої Богородиці [36, с. 67]. Інквізиція відбувалася лише з дозволу обох сторін конфлікту, які повинні були представити своїх свідків у справі [27, с. 347]. 7 липня 1738 р. духовний суд визнав недійсними результати розслідування, проведеного у справі о. Теодора з Залужжя та його співпарохів оо. Василя, Ігнатія та Григорія, оскільки воно було проведено без дозволу відповідачів, і на 17 серпня призначив повторне розслідування [37, с. 259]. Кількість свідків не була регламентована церковним законодавством, а визначалася для кожної справи індивідуально. Вдалося виявити запис протоколу розслідування у справі проти о. Григорія з Дорожева. Позивачі, духовний інстигатор і тамтешній дяк Теодор Ганкевич, звинувачували, зокрема, священика у чаруванні на шкоду дружині останнього. На розслідування, що відбулося 12 грудня 1730 р., прибуло шість свідків. Як вказано в документі, всі вони дуже добре знали відповідача (оскільки жили по сусідству), а один із них – Іван, доводився позивачеві та відповідачеві двоюрідним братом. В акті зазначено, що свідки склали присягу, що мало унеможливити лжесвідчення. П'ять із шести свідків визнали, що чули, як делятор звинувачував ієрея в чарах, але безпосередньо жоден з них не був очевидцем цих дій [42, с. 83–84]. Врешті 12 січня 1731 р. у Спаському монастирі відбулося засідання духовного суду, на якому були представлені матеріали даної інквізиції. Судді, беручи до уваги розповіді свідків, зняли з підозрюваного всі обвинувачення [39, с. 256]. Якщо ж духовний суд встановлював, що результати розслідування недостатні для з'ясування всіх обставин справи, то міг передати справу на розгляд світського суду. Зокрема, таке рішення було прийняте у 1728 р. у справі о. Івана та дяка Михайла з Торчинович, які оскаржували парафіянина Данила Гамуляка у чаруванні.

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

Оскільки проведена інквізиція не підтвердила його провини, судді відправили справу до двірського суду у селі Ваньовичі [39, с. 72].

Часто духовний суд призначав присягу уже після проведеного розслідування з метою підтвердження зібраної інформації [27, с. 374]. Відповідно до його вимоги, 2 жовтня 1738 р. о. Ілля з Лівчого склав присягу, що “не користується ні чарами, ні забобонами і нічийому здоров’ю не прагнув нашкодити і нікого про це не просив” (“nie bawi się zabobonami, czarami y gusłami, y nikomu na zdrowiu szkodził ani przez się, ani przez iadną osobę”) [37, с. 266]. Хоча розслідування не довело, що кухарка Стефана, дяка зі Сприні, чарувала, але лише після складення нею присяги всі обвинувачення були зняті [34, с. 361]. Згідно із судовим декретом від 20 червня 1737 р. о. Михайло Вітушинський з Цикова разом із двома своїми сусідами, “гідними віри” (“wiary godnych”), повинен був скласти присягу про те, що ні він, ні його родина ніколи не чарували [37, с. 205]. Духовний суд у 1710 р. наказав скласти підозрюванім оо. Євстахію та Матвію публічну присягу, хоча розслідування довело їхню непричетність до застосування чарів. У записі подано також роту присяги: “на життя шляхетного актора ні сам особисто, ні будь-хто інший через когось не наступаю, про жодні чари ні їм, ні їхньому домові чи іншим особам не знаю” (“iz na życie urodzonego aktora ani sam, ani przez siebie, ani przez kogo innego nienastępuią, ani w czarach iakich wiedzą ani o tych myślą tak sami iako i domowi ich, albo insze osoby od nich subordinowane”), і вказано, що відповідачі присягнули при особистій присутності делятора Шимона Яжовського [29, с. 21].

Кінцевим етапом судового провадження було оголошення рішення (декрету). Здійснюючи аналіз даного питання, слід враховувати той факт, що хоча оскарження в чарах і забобонах тісно переплетені з іншими правопорушеннями, в декретах, як правило, вирокі подавалися окремо для кожного пункту звинувачення. Привертає увагу й те, що більшість інкримінацій у

використанні магії, що розглядалися Перемишльським духовним судом, не підтвердилися. Якщо оскарження у чарах і забобонах було звичайним наклепом, на обвинувача чекало покарання. У 1706 р. судді призначили о. Григорію Горянському, який неправдиво звинуватив балигородського намісника о. Івана Волковиського у чарах, відбути шість тижнів “віри” у Спаському монастирі і наказали публічно перед ним вибачитись під час Великодньої Літургії [35, с. 25]. Відомі випадки, коли судді звільняли від обвинувачення у чаруванні одразу після складення підозрюваною особою присяги. Проте часто вирок оголошували після проведеного розслідування і ретельного вивчення всіх нюансів справи. Так, 12 січня 1731 р. за результатами інквізиції було визнано невинним у звинуваченні про застосування магії о. Григорія Ганкевича з Дорожова, проте в низці інших правопорушень (образа честі о. Теодора Ганкевича, бійки) його вина була доведена [39, с. 255–257].

У разі визнання єпископським судом підозрюваного винним у чаруванні, в обвинувальному вирокі містилась інформація й про покарання за вчинені дії. Проте якщо рішення оголошувалося по кожному пункту звинувачення окремо, то покарання часто було спільне для всіх правопорушень. Так, 22 липня 1741 р. суд видав декрет у справі о. Якова Зубрицького з Ільника, який, окрім чарування, звинувачувався у використанні церковних коштів на власні потреби, недотриманні таємниці сповіді, уділенні Святих Таїнств з порушенням канонів, продажу церковних книг. Опираючись на результати розслідування, яке показало, що обвинувачений є винним за вказаними пунктами, судді усунули о. Якова з парафії та наказали звільнити церковний бенедикцій [43, с. 91–92, 139–140].

Проведене дослідження дозволило виділити наступні типи покарань, які застосовував духовний суд Перемишльської єпархії: “воскова гривна”, покута, тілесні покарання, інтердикт, реколекції (“віра”), екскомуніка. Оскільки чарування і забобони належали до категорії тяжких церковних злочинів, то традиційне покарання “восковою гривнею” використовувалося як додаткове до інших.

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

Значно частіше у вироках фігурує покута. Наприклад, у 1704 р. єпископський суд за забобонні дії під час похоронів наказав о. Мирону Свідерському з Самбора в часі Служби Божої стояти навколішки перед вівтарем зі Святими тайнами, а за душі осіб, які він поховав у неправильному положенні, відправити кілька Св. Літургій у Спаському монастирі [36, с. 308-309]. Як одну із форм покарань духовний суд використовував також тілесні кари. Сотню ударів різкою у 1739 р. судді призначили дружині о. Тимофія з Середниці за те, що вона намастила корову Святим Єлеєм. У вирокі вказано, що екзекуцію слід провести перед церковними ворітьми [37, с. 281]. Вдалося виявити лише три вироки, де призначалося покарання у вигляді реколекцій. На двотижневу “віру” до Спаса суд відправив о. Симеона із Попелів, оскільки той ходив до ворожки і з нею займався чаруваннями [38, с. 174]. 20 березня 1727 р. двома тижнями реколекцій було покарано о. Василя Кречківського з Ільника, який “через забобони” самовільно змінив місце освячення води на Йордан [38, с. 220–221]. Розслідування у справі о. Михайла Вільшанського показало, що відповідач прийняв паламарем до церкви ворожбита, який виливав віск та олово. За сприяння такої діяльності о. Михайла на рік було відправлено для відбуття “віри” до Спаської обителі [43, с. 171]. До числа найсуворіших покарань належали інтердикт та екскомуніка (анафема). Під першим з них мається на увазі тимчасова заборона уділяти (приймати) церковні таїнства та брати участь у богослуженнях і релігійних обрядах, яка накладалась як на окрему особу, так і на територію [44, с. 123; 45, с. 162–163]. Інколи це покарання поєднувалося з іншими. Наприклад, у раніше згаданій справі о. Павла з Мшанця, який разом з парафіянами викопував тіла з могил, судді призначили сплату одного каменя воску на Спаський монастир, а до того часу всі потрапляли під інтердикт [46, с. 190]. Екскомуніка (анафема, викляття) полягала у відлученні винного від Церкви [47, с. 106]. 16 липня 1729 р. суд наклав анафему на оо. Івана та Якова, а також Якова Калабайду, старшого братчика з села Береги, за “полювання

на упирів”, яке вони влаштували на кладовищі [39, с. 153]. Проте траплялись випадки, коли судді (щоб продемонструвати, що на милосердя заслуговує кожен грішник) замінювали це суворе покарання м’якшим. У вирокі, оприлюдненому 24 березня 1726 р., зазначено, що о. Василь з Тернави та його парафіяни повинні бути піддані викляттю за те, що без будь-якого дозволу викопали на кладовищі тіло людини, проте “з ласкавості суду” (“z łaskawości sądu”) всім учасникам процесу було наказано посповідатись у Лаврівському монастирі, щопонеділка та щоп’ятниці постити на хлібі та воді, а також замовити панахиду за душу померлого [38, с. 132–133].

Судові декрети дають можливість побачити реакцію духовного суду на звинувачення у чарах. Так, у 1699 р. судді заборонили о. Михайлу Торчиновичу з Пинян упродовж року відправляти богослуження, оскільки звертався до ворожки і таким чином порушив першу Божу Заповідь, а також “людям показав поганій приклад і шлях для шукання чужих богів та ідолопоклонства” (“ludzi zgorzył u drogę do podobnego szukania bogów cudzych a raczey ad idollaniam pokazał”) [34, с. 175–177]. У вирокі справи між о. Симеоном з села Попелі та його братом Василем судді наголосили, що ієрей наважився піти до ворожки чарувати проти дружини свого брата всупереч Божим Заповідям [38, с. 174]. Натомість, 4 липня 1730 р. судді зазначили, що дії о. Григорія з Голодівки, який користувався послугами ворожок, призвели до великої шкоди і руїни в “наших пасіках” (“pasiekach naszych”) [39, с. 145].

Згадки про чари і забобони, виявлені нами в судових записках, містять цінну інформацію для проведення досліджень у сфері свідомості ранньомодерної людини. Згідно із уявленнями тогочасного суспільства, чари могли впливати на здоров’я і життя особи, проти котрої спрямовувалися ті чи інші магичні дії [17, с. 10]. Судові матеріали фіксують, що, найчастіше, цей вплив на фізичний стан людини був негативний, тобто люди вірили в те, що та чи інша хвороба могла бути результатом чарування. Наприклад, у 1708 р. Іван

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

Кравець з П'янович звинуватив о. Стефана з Ракова в тому, що той наслав “злого духа” на його дружину (одразу після відвідин його дому вона захворіла). Це обвинувачення підтвердив ще й о. Іван з П'янович, який на суді засвідчив, що “перед тим ніяких порушень не мала і через злого духа була покликана” (“przed tym zadnego do siebie nie uznajęca defektu od złego ducha pozwana była”) [35, с. 303–304]. 18 січня 1727 р. о. Іван із села Мшанець на судовому засіданні висловив припущення, що раптова хвороба його дочки має надприродне походження і є або Божою карою, або результатом чийогось злого умислу [38, с. 193]. У 1735 р. єпископський суд наказав присягнути о. Іллі з Лівчого, що він ніколи не чарував з метою заподіяння шкоди чийомусь здоров'ю [37, с. 266]. Існувало переконання, що причиною раптової смерті людини могло бути використання чарів. На судовому засіданні 21 лютого 1727 р. київський мечник Самуїл Яворський оскаржував о. Стефана в тому, що він разом з дружиною Феською Вороничкою з допомогою чарів домігся смерті кам'янецького війського Михайла Яворського. У справі зазначено, що чари могли подіяти внаслідок поїдання спеціально спеченого пирога, до складу якого входили “мед з кров'ю з-під язика і з-під серця випущеною, з волоссям з голови небіжчика” (“med z krwią z pod ięzyka i z pod serca puszczoną, z włosami z głowy nieboszczykowskiej”) [38, с. 206].

Відповідно до тогочасних уявлень, до чарів належало також використання отрути чи лікувальних порошків [5, с. 46]. О. Стефан з Ракова звинувачував Марію, попаду з Ракова, в тому, що вона “чарами та отрутою” (“czarami i trucizną”) звела зі світу його батька. За словами позивача, це мало статися через молоко, яке жінка зачарувала. Суд призначив розслідування, проте вироку виявити не вдалося [35, с. 303–304]. До чарів зараховувався також продаж неякісних алкогольних напоїв, що, нерідко, ставало причиною отруєння. Перед Перемишльським духовним судом о. Григорій Горянський звинувачував балигородського намісника о. Івана Волковиського у спробі зачарування і отруєння його поганою горілкою [35, с. 138].

До магічних дій, які могли б зашкодити здоров'ю і життю людини, відносилось виливання брудної води [18, с. 195]. Наприклад, парох з Пинян, о. Михайло, оскаржував свого брата Інокентія, який, за словами ієрея, зі своєю коханкою водою поливали стежку. Позивач потрактував ці дії як чарівництво, спрямоване проти дружини Інокентія [35, с. 305–306]. Отець Іван Бачинський з Корманич стверджував, що дружина його співпароха о. Теодора для того, щоби завдати шкоди його здоров'ю, вилила помії під його пліт [37, с. 19–20]. Як чарівництво о. Яків із села Сіракізці розцінив те, що дружина його співпароха о. Теодора підливала церковний поріг водою [38, с. 150–151].

Аналіз судових справ показує, що в ранньомодерному суспільстві існувала віра в те, що магія могла спрямовуватись не лише на людей, але й на тварин, головним чином на свійських. Найпоширенішим способом впливу чарів на худобу було позбавлення її молока [18, с. 204]. На засіданні, що відбулося 2 вересня 1701 р. у Страшевичах, духовний інстигатор оскаржив Стефана, дяка зі Сприні, в тому, що він наказав своїй кухарці по слідах на землі дойти корову лісного Миколи [34, с. 359]. 12 листопада 1714 р. Юрій Паславський звинувачував о. Стефана з Кіндратова та його дружину у тому, що вони з допомогою магії позбавили овець позивача молока. Постраждали стверджував, що священник прислав до його господарства хлопця з невідомими порошками, а попадя “на чари” закопала біля криниці “гніздо [їхньої] першородячої корови” (“gniazdo pierwiastki krowy”) [29, с. 254]. Окрім свійської худоби, відомі й інші “жертви магічних дій”. Наприклад, духовний інстигатор запідозрив, що причиною загибелі собаки о. Стефана з Бистрого були чари. Пес здох після того, як в гостях у священника побував о. Михайло з Михновця з дружиною. Обвинувач, зіставивши ці події, вирішив, що попадя підсипала собаці якісь “чари”, через що він і здох [35, с. 164–165]. Відомий ще один судовий процес, де “об’єктами магії” стали бджоли. На засіданні, що відбувалось у Спасі 16 травня 1716 р., мокрянський

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

намісник о. Стефан Кимакович звинувачував о. Івана Кимаковича з Нагуєвич у зачаруванні рою бджіл, які втекли з його вуликів на пасіку відповідача [30, с. 21, 29].

Єпископський суд також розглядав справи, в яких зафіксовані звинувачення у використанні забобонів. Малгожата Піляшек трактує забобони (“gusła”) як віру в щось таємне, надприродні зв’язки між явищами, магічну силу слів і виконання різних магічних практик, що випливали з тої віри, без вчинення комусь певної шкоди [9, с. 75]. До категорії забобонів відноситься використання не за призначенням освячених предметів, як-от води, зілля, мира, свічок, солі, оскільки вважалося, що благословення священника надає їм більшої сили [48, с. 184]. 5 жовтня 1703 р. суд ствердив, що з метою захисту дому від чарувань дружина Івана, дяка з Черняви, закопала на подвір’ї горщик з освяченим зіллям [36, с. 181]. У липні 1704 р. перед єпископським судом постав о. Мирон Свідерський з Самбора, якого звинуватили у використанні забобонів. Згідно з обвинуваченням духовного інстигатора, священник наказував парафіянам померлих вкладати у труну “не так як належить” (“nie tak iak to nalezy”), а під час посвяти ділянок під нові будинки на місці, де планували зводити будівлю, рекомендував бити скло [36, с. 308–309]. Як забобони Перемишльський духовний суд потрактував дії священників з Шандровця – о. Івана та о. Григорія, які грали в кості [30, с. 64]. Духовний інстигатор оскаржував Стефана, дяка із Сприні, у тому, що той через забобони зістриг волосся з голови померлих діда та батька [34, с. 359], проте проведенне розслідування не підтвердило правдивості звинувачень [34, с. 361].

До забобонів відносилися віра в упирів, які, згідно із народними уявленнями, були духами померлих осіб, що перебували на землі [49, с. 50–51]. 7 березня 1713 р. духовний суд розглядав справу вїйта Григорія Макаровича з Домброви і його спільників, проти яких виступали Міхал Матеуш Вальтер та його уповноважений пробоц Францішек Чеховський. Підозрюваних звинувачували в тому, що вони на цвинтарі церкви св. Варвари, з передмістя Самбора,

викопали тіло Раїни, дружини Івана Бармія, відрубали їй голову, вийняли з тіла серце, хустки свої понамочували в її крові, паляниці з тої крові спечені їли і випили після цього всього пляшку горілки. Відповідачі пояснили свої дії тим, що небіжка була упирем і після смерті постійно з'являлася в селі [29, с. 178–179]. Дослідники зазначають, що поява такого роду вірувань, як правило, була реакцією суспільства на негативні процеси чи події [50, с. 292; 51, с. 134]. В усіх виявлених нами випадках “полювання” на упирів здійснені в часі епідемій, що тоді ширилися краєм. Поширеним було уявлення, що особи, які померли під час епідемії, стали жертвами упирів і згодом можуть самі в них перевтілитись [52, с. 268–269; 15, с. 180]. Вдалося виявити кілька судових процесів, пов'язаних із “полюваннями” на упирів. 1 лютого 1711 р. розглядався конфлікт між о. Петром з Городка і братством тутешньої церкви Благовіщення Пресвятої Богородиці. Позивач звинувачував братчиків у тому, що вони, підмовивши городоцького бургомістра, викопали на цвинтарі тіло його недавно померлої під час епідемії дружини, відрізали їй голову, а сам труп покинули незакопаним на цвинтарі. Відповідачі стверджували, що жінка є упирем і такими чином вони його знищили [29, с. 38]. Того ж дня розглядалась скарга Катерини, вдови о. Андрія Гіля з Городка, яка звинувачувала згаданих уже церковних братчиків у тому, що вони перевернули в труні тіло небіжчика лицем донизу. Відповідачі пояснили, що такі дії були необхідні, щоб померлий не став упирем. На допиті свідків, проведеному під час розслідування даної справи, Костянтин, паламар місцевої церкви, стверджував, що упиря на цвинтар привів ще небіжчик о. Теодор Короб. Згідно з його свідченнями, о. Теодор спершу завів упиря до вітваря, де той перекинув Євангеліє і Святе Причастя, а згодом вони разом здійснили обхід церкви. На даному обряді, нібито, були присутні братчики Василь Левицький, Павло Кошко та бакалавр Андрій [29, с. 41–44]. У квітні 1712 р. до єпископського суду було викликано о. Павла з Мшанця. Духовний інстигатор оскаржував його в

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

тому, що він дозволив своїм парафіянам викопувати на цвинтарі трупи і сам над ними читав молитви [46, с. 190]. 16 липня 1729 р. розглядався ще один судовий процес, пов'язаний з “полюваннями на упирів”. В записі вказано, що Яків Калабайда, старший брат з церкви у селі Береги, підмовив селян Івана Лецика, Петра Процика і Василя Глеба шукати на цвинтарі упирів, які, за його словами, є винними у вимиранні корів в цілому Бабинському ключі. Чоловіки, зібравшись на місцевому кладовищі і викопавши тіла п'ятьох померлих, пообтинали їм голови і руки та порозкидали їх по різних частинах цвинтаря [39, с. 151–153].

Окрему категорію становлять справи про знеславлення, оскільки часто слово “відьма / чарівниця”, що фігурує в судових актах, використовувалося як лайка чи образа. Катерина Диса зазначає, що відьмами називали агресивних, сварливих жінок, які, як правило, не мали жодного стосунку до використання чарів [18, с. 121]. Дослідники зазначають, що віддання такого типу справ до суду перш за все мало на меті отримати публічне очищення репутації [6, с. 156; 48, с. 54]. У серпні 1707 р. до єпископського суду звернувся о. Микола з Літині, який скаржився на своїх співпарохів – о. Якова та о. Стефана, які обізвали його матір чарівницею [35, с. 316]. У березні 1730 р. аналогічно вчинила “шляхетна” Маріанна Паславська, яка скаржилася на о. Теодора з Волосянки, який називав її “чарівницею” [39, с. 199–200]. У 1714 р. шляхтич Юрій Паславський оскаржував о. Стефана з Кондратова у неправдивому звинуваченні його дружини у відьомстві [29, с. 92–93]. Відповідач поширював чутки про те, що жінка позивача зранку в день св. Юрія, йдучи до млину, викинула якісь кістки йому під огорожу. Проте проведене у справі розслідування показало, що звинувачення у чарах є безпідставним, тому наказав о. Стефанові привселюдно перепросити позивача та його жінку і відсидіти місяць “віри” у Спаському монастирі [29, с. 256–257].

Незважаючи на те, що у XVI ст. справи про чари потрапляють під світську юрисдикцію, досліджувані матеріали демонструють,

що єпископський суд вирішував конфлікти, в яких фігурують також звинувачення в чаруванні. На засіданнях Перемишльського духовного суду другої половини XVII – першої половини XVIII ст. розглядалися саме ті суперечки про чарування і забобони, що з’являються у матримоніальних справах, а також процесах, учасниками яких було духовенство та члени їхніх сімей. Характерною ознакою досліджуваних судових справ є те, що оскарження у чаруванні виступає не як основний, а, швидше, як допоміжний засіб для досягнення бажаного результату у різного роду суперечках. Виявлені нами матеріали є цінним джерелом для проведення досліджень у сфері свідомості ранньомодерної людини. Відповідно до тогочасних уявлень чари могли вживатися для завдання шкоди життю і здоров’ю не лише людини, але й тварин. Писемні згадки також свідчать про віру населення у забобони, що проявилось у не цільовому використанні освячених предметів, а також у так званих “полюваннях на упирів”.

1. Koranyi K. Czary i gusa przed sądami kościelnymi w Polsce w XV i w pierwszej połowie XVI wieku. Lwów, 1928. 28 s.

2. Baranowski B. Procesy czarownic w Polsce w XVI–XVII wieku. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 1952. 178 s.

3. Baranowski B. Pożegnanie z diabłem i czarownicą. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1965. 203 s.

4. Zygnier L. Kobieta czarownica w świetle ksiąg konsystorskich z XVI i pocz. XVII wieku // Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych / red. Z. Nowak, A. Radzimiński. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Nikołaja Kopernika, 1998. S. 91–101.

5. Bylina S. Magia, czary i kultura ludowa w Polsce XV i XVI w. // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. Warszawa, 1990. Nr 51. S. 39–52.

6. Adamczyk J. Czary i magia w praktyce sądów kościelnych na ziemiach polskich w późnym średniowieczu (XV – połowa XVI w.) // Karolińscy pokutnicy i polskie średniowieczne czarownice. Konfrontacja doktryny chrześcijańskiej z życiem społeczeństwa średniowiecznego / red. Koczerska M. Warszawa: DIG, 2007. S. 92–256.

7. Wijaczka J. Mężczyźni jako ofiary procesów o czary przed sądem łobżenickim w drugiej połowie XVII wieku // Czasy Nowożytne: periodyk

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

poświęcony dziejom polskim i powszechnym od XV do XX wieku. 2004. Nr. 17. S. 17–30.

8. Wijaczka J. Procesy o czary w Polsce w dobie Oświecenia: zarys problematyki // Klio: czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym. 2005. Nr. 7. S. 1762.

9. Pilaszek M. Procesy o czary w Polsce w wiekach XV–XVIII. Kraków: Universitas, 2008. 554 s.

10. Salmonowicz S. Procesy o czary w Polsce. Próba rozważań modelowych // Prawo wczoraj i dziś / red. G. Bałtruszajtys. Warszawa: Liber, 2000. S. 303–321.

11. Salmonowicz S. O niegodziwości procesów o czary // Czasopismo Prawno-Historyczne. 1994. Nr. 46, z. 1/2. S. 115–120.

12. Ефименко П. Суд над відьмами // Киевская старина. 1883. № 11. С. 374–401.

13. Милорадович В. Украинская відьма // Киевская старина. 1901. № 2. С. 180–186.

14. Иванов П. Народные рассказы о ведьмах и упирах // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. Київ: Либідь, 1991. С. 383–406.

15. Гнатюк В. Купаніє і паленіє відьм в Галичині // Матеріали до української демонології. 1903. Т. 11, ч. 2. С. 178–201.

16. Галайчук В. Українська міфологія. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 288 с.

17. Антонович В. Колдовство: документы – процессы – исследование. Петербург, 1877. 140 с.

18. Діса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття. Київ: Критика, 2008. 302 с.

19. Адамус Т. Магічні практики на території Гетьманщини та на Підросійських землях України у XVIII ст. // Краєзнавство. 2010. № 3. С. 56–63.

20. Чистяков О. Российское законодательство X–XX веков. Законодательство Древней Руси. Москва: Юридическая литература, 1984. 432 с.

21. Щапов Я. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси. Москва: Наука, 1972. 342 с.

22. Rymarz W. Kompetencja sądów kościelnych w Polsce przedrozbiorewej. Warszawa: ATK, 1970. 372 s.

23. Szczurowski R. Zmagania duchowieństwa polskiego z czarami i wiarą w upiory w XVIII wieku // *Analecta Cracoviensia*. 2003. Т. 35. S. 415–437.

24. Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковного исследования). Киев, 1898. Т. 2. 498 с.

25. Белякова Е. В. Церковный суд и проблемы церковной жизни. Москва: Духовная библиотека, 2004. 664 с.

26. Taubenschlag R. Proces Kanoniczny w praktyce sądów duchownych polskiego średniowiecza // Sprawozdanie z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. 1923. Т. 37, nr 5. S. 7–13.

27. Mikołajczyk M. Proces kryminalny w miastach Małopolski XVI–XVIII wiek. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2013. 626 s.

28. Vetulani A. Pozew sądowy w średniowiecznym prawie polskim // Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności. Kraków, 1925. Т. 39, nr 1. S. 123–238.

29. Protocollum causarum / Protokoły sądu biskupiego i metropolitańskiego obrządku grekokatolickiego 1710–1716 // Archiwum Państwowe w Przemysłu. Archiwum Biskupstwa Grekokatolickiego (далі – APP. ABGK). Sygn. 6, supl. 340 s.

30. Protocollum causarum / Protokoły czynności sądu biskupiego obrządku grekokatolickiego 1716–1717 // APP. ABGK. Sygn. 7, supl. 176 s.

31. Olczak S. Kancelarie kościelne w okresie staropolskim // Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne (далі – ABMK). 1995. Т. 64. S. 15–24.

32. Wyczawski H. Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych. Kalwaria Zebrzydowska: Calvarianum, 1989. 417 s.

33. Chodyński S. Konsystorze w diecezji kujawsko-pomorskiej. Wrocław: Księgarnia powszechna, 1914. 150 s.

34. Protokoły czynności sądu biskupiego obrządku grekokatolickiego 1698 – IV 1702 // APP. ABGK. Sygn. 2, supl. S. 176.

35. Protocollon causarum / Protokoły czynności sądu biskupiego 1705-1709 // APP. ABGK. Sygn. 4, supl. 322 s.

36. Protokoły czynności sądu biskupiego obrządku grekokatolickiego 1702–1705 // APP. ABGK. Sygn. 3, supl. 396 s.

37. Protocollon decretorum suspiciis JuetvRev. Domini Hieronimi Ustrycki. Protokoły czynności grekokatolickiego 3. VI. 1732–1740 // APP. ABGK. Sygn. 11, supl. 324 s.

38. Protocollum causarum / Protokoły czynności sądu biskupiego obrządku grekokatolickiego 11. IX. 1724–1727 // APP. ABGK. Sygn. 9, supl. 273 s.

39. Protokoły czynności sądu duchownego obrządku grekokatolickiego 1728–1732 // APP. ABGK. Sygn. 10, supl. 367 s.

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

---

40. Protokoły dekretów ferowanych presente I. Hieronimo Ustrycki episcopo Premisliensie, Sanocense, Samboriensi 15 VII 1716 – VII 1720 // APP. ABGK. Sygn. 8, supl. 174 s.

41. Навроцька А. Найдавніша книга духовного суду Львівської православної єпархії 1668–1674 років (Зі збірки Національного музею у Львові) // Український археографічний щорічник. 2009. Вип. 13/14. С. 284–302.

42. Akta sądu cerkiewnego 1730–1731 // APP. ABGK. Sygn. 85. 184 s.

43. Acta Curie Episcopalis Premisliensis annorum 1740–1741. Ad mensem 8-brem exolusive stante notariatu generesi olim Pauli Lewczynski connotante // APP. ABGK. Sygn. 13, supl. 176 s.

44. Корчагін К. Карне право Української католицької церкви: іст. нарис. Рим, 1981. 147 с.

45. Шевченко В. Словник-довідник з релігієзнавства. Київ: Наукова думка, 2004. С. 162–163.

46. Protocollom causarum / Protoçoły czynności sądu biskupiego metropolitańskiego obtządu greckokatolickiego 1710–1712 // APP. ABGK. Sygn. 5, supl. 239 s.

47. Wojciechowska B. Ekskomunika w średniowiecznej Polsce. Normy i funkcjonowanie. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego, 2010. 324 s.

48. Wiślicz T. Zarobić na duszę zbawienie. Religijność chłopów małopolskich od połowy XVI do końca XVIII wieku. Warszawa: Neriton, 2001. 242 s.

49. Baranowski B. W kręgu upiorów i wilkołaków. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1981. 324 s.

50. Wasylewski S. W sprawie wampiryzmu // Lud. 1907. T. 13. S. 291–298.

51. Gołębiowski Ł. Lud polski. Jego zwyczaje i zabobony. Lwów, 1884. 162 s.

52. Karpiński A. W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne. Warszawa: Neriton, 2000. 447 s.